

KIBRIS ERMENİLERİ ÜZERİNE NOTLAR (1580-1640)

M. Akif Erdoğan*

Özet

Osmanlı yöneticileri Kıbrıs Ermenileri ile ilk olarak 1571 yılında tanıştılar. 1572'de Lefkoşa şehrinde Tartuza isimli küçük bir Ermeni mahallesi vardı. Az sayıdaki Kıbrıs Ermenisi Osmanlı hükümetleri tarafından müslüman olmayan bir cemaat olarak tanımlandı. Nüfusları Osmanlı nüfus belgelerine kaydedildi. Onyedinci yüzyılın başlarında birçok Batı Anadolu Ermenisi ve birkaç Acem Ermenisi, Kıbrıs'da oturdu. Onlar, adada bulunan Ermeni kilise ve manastırlarında ayinlerini serbestçe yaptılar. İç ve ticari davalarını çözmek için Lefkoşa Şer'i Meclisi'ne başvurular. Anadolu'nun Müslüman Türkleri de dahil, yeni göçmenlerle iyi ilişkiler kurdular. Osmanlı hükümetleri onlara yeni yasal imtiyazlar verdi.

Anahtar Kelimeler: *Kıbrıs Ermenileri, Lefkoşa, Kıbrıs, Cemaat, Dışgöç*

Abstract

Notes on the Armenians in Cyprus (1580-1640)

Ottoman rulers are first introduced Armenians in Cyprus in the year of 1571. There was a small Armenian quarter named Tartuza in Nicosia city in 1572. A few Armenians of Cyprus was defined by Ottoman governments as a non-Muslim community. Their population was registered into the Ottoman census documents. Many Western Anatolian Armenians and some Persian Armenians dwelled in Cyprus at the beginning of the seventeenth century. They were usually engaged in local commerce as silk manufacturer, usurer and estate agent. They freely practiced their religious services in the Armenian monasteries and in the church of Cyprus and applied to the Islamic Court of Nicosia to solve their domestic and commercial disputes. They were also in good relations with new immigrants, including Muslim Turks from Anatolia. New legal privileges for them at the end of the sixteenth century had been given by Ottoman governments. Some further privileges were given to them at the seventeenth century by Ottoman governments.

Key Words: *Armenians in Cyprus, Nicosia, Cyprus, Community, Immigration*

---

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Kıbrıs Ermenileri'nin adadaki varlıkları çeşitli yazılarda belirtilmiştir.¹ Bu cemaatin tarihsel varlığı, *İlk Bizans Dönemi*'ne kadar geriye gider.² Luzinyanlar yönetiminde Kıbrıs adasında, Lefkoşa şehrinde, bir Ermeni mahallesi vardı.³ Ondördüncü yüzyıl başlarında, Kilikya Ermenistanı ile Kıbrıs ve İtalyan devletleri arasında ticarî ilişkiler yoğundu.⁴ Bundan dolayı, Kıbrıs Ermenileri'nin kökeni, olasılıkla, Kilikya ve Suriye Ermenileri'ne dayanıyordu. Avrupalı gezginler notlarında Ermeni Kilisesi'nin adadaki varlığına işaret etmişlerdir.⁵ Osmanlı egemenliği öncesinde, 1441'li yıllarda, Suriye ve Anadolu'dan az sayıdaki Ermeni'nin adaya göçürülmek istendiği de bilinmektedir.⁶

Adada yaşayan Ermeni nüfus, Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarına ait resmî Osmanlı belgelerinde, Rum, Yahudî ve Yakubî'leri de içine alan bir tanımlamayla, dinsel bir grup (*tâife/ehl-i zimmet/cemâat/zümre*) olarak yazılmıştır. 1572 tarihli Kıbrıs *Mufassal Defteri*'nde ve erken tarihli *Lefkoşa Mahkemesi tutanaklarında*, az sayıda Ermeni nüfus ile karşılaşılmaktadır.⁷ Bunlar, Venedik idaresinde yaşamış Ermeniler'den başkaları değildi.⁸ Nitekim, Kıbrıs tarihçisi Sir Harry Luke, fetihten hemen sonra yapılan bir araştırma ile, Rum, Ermeni, Maruni, Çingene ve diğer etnik gruplardan oluşan yaklaşık 85. 000 kişinin vergilendirildiğini; kadınlar, çocuklar ve

¹ Ermeniler üzerine genel bilgiler için bkz. Cl. Cahen, J. Deny, M. Canard, *Arminiye*, *EF*², Leiden, 1960, 640-641.

² Theodore Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Lefkoşa, 1965, 87.

³ Luzinyan krallarının idaresi altında Lefkoşa'da ve Frank Kıbrısı'nda Ermeni kolonisinin büyük merkezi Armenia isimli sağlam bir mahalle bulunuyordu. Papadopoulos, *Social and Historical Data*, 88. Karşıla: Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York, 1993, 165 (Bundan sonra: *Ottoman Cyprus*).

⁴ F. Balducci Pegolotti, Bardi şirketi'nin temsilcisi olarak, Kilikya Ermeni kralından 10 Ocak 1335 tarihli bir gümrük imtiyazı elde etti. Pegolotti Kıbrıs'da oturuyor; müzâkereleri aracılığı vasıtasıyla yürütüyordu. Ermenistan'ı bizzat ziyaret ettiğine dair kanıtlar yoktur. Ayrıca, Kıbrıs'tan Ermenistan'a seyahat eden Kıbrıslı tacirler vardı. Bkz. Nicholas Coureas, 'Commercial Relations Between Cyprus and Florence in the Fourteenth Century', *Epetirida*, XXV, Lefkoşa, 1999, 53, 56-57, 59. 1368'de *Ak Cenevizli* ya da *Ak Venedikli* kelimeleri, Kıbrıs'da, Doğu kökenli, Bizanslı, Suriyeli olanları ya da Ermenileri tanımlıyordu (Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul 1990, 84).

⁵ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 272.

⁶ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 254.

⁷ 1572'de Lefkoşa Ermenileri'nin isimleri: Nikola Jorji, Arakil Toma, Hristoli Toma, Andriya Toma, Toma Vair, Yani Andon, Luvizo İstavriya, Yanni İstavriya, Pihero Nikola, Agobisi Kostandini, Dimitri Asapu, Gorail Mikail, Galyori Asuro, Solosu Kıryako, Nikola Hristofi, Sarkız Abdülkani, Luizo Kıryako, Galyori Kostandin, Kriyo Agobisi (*Kıbrıs Mufassal Defteri*, no. 64, Tapu ve Kadastro Arşivi, Ankara, 236).

⁸ Kaynak gösterilmeksizin, Mağusa'nın fethinde, Ermeni lağımçıların Osmanlılar'a katkısından söz edilir. (John Julius Norwich, *A History of Venice*, London, 1983, 477).

yaşlı erkeklerin bu hesaplama katılmadığını; vergilendirilenlerin 14 ila 50 yıldır adada yaşayageldiklerini belirtmiştir.⁹

Osmanlı fethinden sonra, resmi iskân politikası çerçevesinde, birkaç Anadolu Ermeni ailesi de adaya nakledildi.¹⁰ Nitekim, bir belgede '*Anadolu'dan perâkende olan Ermeni tâîfesi..*'den sözedilir.¹¹ Onyedinci yüzyılın ilk çeyreğinde, İran Ermenileri (*Ermîni-i Acem*) ipek ticareti için adaya yerleştiler.¹² İmparatorluğun başka yerlerinden kendi istekleriyle adaya gelip yerleşen Ermeni aileler de olmuştu.¹³ Ailesi yanında olmayan Ermeni tâcirler, Lefkoşa şehir merkezinde bulunan hanlarda, özellikle Cedid Han'da, oturmuşlardı.¹⁴ Cizye vergisiyle ilgili bir belgede, genel olarak onyedinci yüzyılın ilk yarısında, Batı Anadolu Ermenileri'nin (*vilâyet-i Anadolu'dan cezire-i mezbureye varup tavattun eden ve aher diyârdan ticaret ile gelen Ermeni*

⁹ Sir Harry Luke, *Cyprus Under The Turks 1571-1878*, Londra 1989, 21.

¹⁰ M. Akif Erdoğan 'Kıbrıs'ın Türkler tarafından Fethi ve İlk İskan Teşebbüsü (1570-1571)', *Kıbrıs'ın Dîmîn-Bugünî Uluslararası Sempozyumu*, Gazimağusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991, Ankara 1993, 48. Ermenilerden başka, Aksaray, Develi Karahisar, Koçhisar, Niğde Rumları'ndan kimi aileler Kıbrıs'da yerleştirildi. (Turan Gökçe, '1572-73 Yıllarında Kıbrıs'ta İskan Edilmek Üzere Karaman ve Rum Vilayetlerinden Sürülen Aileler', *TDİD*, III, İzmir 1999, 21, 35, 39, 45).

¹¹ *Lefkoşa Sicili* 4, 240.

¹² Onaltı ve onyedinci yüzyıllarda ipek ticaretiyle uğraşan Ermenileri üç kıtada Asya, Afrika ve Avrupa'da görmek mümkündü. Onyedinci yüzyılda Rus, Türk ve İran'da Ermenilerin kullandıkları seyahat yolları Kerem Kevonian tarafından tanımlanmıştır. Onların İran'daki merkezi Culfa'ydı. Hindistan, Goa, Himalaya, Lasa, İspanyol Filipini, Rusya, İsveç, Polonya, Almanya, Hollanda, İngiltere, Fransa, Malta, Venedik Portekiz, Suriye, Seylan, Cava, Amboyna, Manila ve Mısır'a Ermenilerin nasıl ulaştıkları üzerine bkz. Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce, Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, vol. 2, Fransızca'dan İngilizce'ye çev. Siân Reynolds, 1982. 154, 157, 158. Braudel, Ermenilerin ticarete başarıya ulaşmalarının nedenini 'hristiyan olmaları, zahmete katlanmaları, dirençli olmaları, azla yetinebilmeleri ve gerçek dağılı olmalarına' bağlar. Onaltıncı yüzyılda İstanbul'da ve Doğu Akdeniz'de Ermeniler'in yıldızı henüz parlamamıştı. Onyedinci yüzyılda onlar Batı Akdeniz'e kadar ticaret yapmaktaydılar (*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren yayıncılık, 17, 442). Şah I. Abbas'ın Ermeniler üzerinde kurduğu baskı ve Ermenilerin, Osmanlı korkusundan dolayı İran'da dağıtılmaları üzerine bk. Vera B. Moreen, 'The Status of Religious Minorities in Safavid Iran 1617-61', *JNES*, 40/2, Chicago 1981, 128, 131. 1603 Osmanlı-İran savaşından sonra birçok sayıda Ermeni, Culfa civarından İran'a götürülmüştür. Olası bir Osmanlı-Ermeni hilesinden korkan şah, bu bölgeyi boşaltmış ve Ermeni nüfusu, İran'ın iç ve dış kısımlarına dağıtmıştır. Onların bir kısmını İsfahan'a gönderdi.

¹³ Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Anadolu ve Suriye şehirlerinde özellikle Kudüs'de kargaşa çıkaran Ermeni papazları Mağusa kalesine sürgüne gönderilmiştir. İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde bu konuda çok belge vardır.

¹⁴ Onyedinci yüzyılda adanın en zengin tacirleri Ermenilerdi (Ronald C. Jennings, *Lefkoşa, Ef²*, 717). Tercümanların bazıları da Ermeni idi.

taifesi) adada yerleştiğinden sözedilir.¹⁵ Bu belgelerin bu açıdan önemini müteveffa Prof. Jennings bir kaç defa belirtmiş ve bir kısmını değerlendirmişti. Nitekim, bir makalesinde, 1572 yılında, Lefkoşa şehir merkezi nüfusunun hepsinin hıristiyanlardan oluştuğunu; bunlardan onda birinin Rumlar (*Grek Ortodoks Hıristiyan*) ve bir mahallenin de hıristiyanlara karışık yaşayan Latin Katolikler'den oluştuğunu söylemişti. Ermeni nüfusun da kale içindeki Ermeni mahallesinde yaşadıklarını belirtmişti. Ona göre, Lefkoşa şehir nüfusunun yüzde sekizini Ermeniler oluşturuyordu. O yıllarda, adada henüz yerleşik Müslümanlar (*Türkler*) yoktu.¹⁶ Başka bir araştırmasında, Jennings, Osmanlı idaresinin ilk yılları süresince, adada Ermeni cemaatinin sayısal olarak önemsiz olduğuna işaret etmiştir. Fetihden sonra Latinler'e ait belirli binaların mülkiyet hakkı Ortodoks ve Ermeniler'e geçmişti.¹⁷ Mahkeme tutanaklarında kayıtlı davalarda, onların bazılarının Anadolu yarımadasından adaya kendi istekleriyle göçtükleri ya da göçürüldükleri ve Anadolu yarımadası ile bağlantılarını sürdürdükleri gözlemlenmektedir. Onlar, 1580-1640 yılları arasında, adada kendi mahallelerinde tecrit edilmiş olarak yaşamışlardır.¹⁸ Bunların adaya Anadolu ve Suriye'den sürgün yoluyla mı getirildikleri tam olarak bilinmemektedir.¹⁹ Jennings, Ermeni cemaatine mensup kişilerin Türkçe şahıs isimlerini sık kullandıklarını, Ermeni isimlerinin Rumca ve Türkçe ile kaynaştığını,²⁰ Lefkoşa Ermenileri'nin bazılarının gayrimüslim Kıbrıs Çingeneleri gibi büyük olasılıkla Rumlaştıklarını (*Helenleşme*), çünkü çoğunun Rumca şahıs adları taşıdıklarını belirtir.²¹ Kıbrıs Ermenileri ve Süryanileri'nin çoğunun Rumca şahıs ismi taşıdıklarını, çünkü onların küçük bir cemaat olarak kültürel ve dil bakımından çoğunluk *Rumlar*

¹⁵ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 146-147. Bunların çoğu Kütahya, Afyon Karahisar, Bilecik, Sivrihisar ve Niğde Ermenileri'di. Karşıla: *Lefkoşa Sicili*, 4, 191.

¹⁶ Ronald C. Jennings, 'The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to The Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572', *JTS*, 10, 1986, 176.

¹⁷ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 6.

¹⁸ Jennings'in bu görüşüne tamamen katılmak mümkün değildir. Osmanlı fethinin ilk yıllarında Ermeniler kendi mahallelerinde yeknesak durumda yaşamış olabilirler, ancak, müslümanlar adaya göçtükten sonra Lefkoşa şehrinde yeni mahalleler kuruldu ve Ermeniler bu mahallelerde evler satın alarak yavaş yavaş yerleşmeye ve diğer cemaatlerle içiçe yaşamaya başladılar. Örneğin, onyedinci yüzyıl başlarında Lefkoşa şehrinde Ermeni mahallesinden başka, Karamanzade ve Fanoromeno mahallelerinde, Ermenilerin müslümanlarla birlikte yaşadıkları kolayca belgelenmektedir.

¹⁹ Adaya sürgün yoluyla gönderilen Ermeniler'in varlığı belgelenebiliyor. Örneğin, 1571'de Niğde Ermenileri'nden iki aile adaya gönderilmek üzere deftere yazılmıştı. M. Akif Erdoğan 'Kıbrıs'ın Türkler tarafından Fethi ve İlk İskan Teşebbüsü (1570-1571)', *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Gazimağusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991, Ankara 1993, 48.

²⁰ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 146. Allahverdi, İlyas, Murad, Altun, Turfanda, Çoban, Derviş, İsa, Yadigar, Nazar, Abdullah, Yakup, Selman, Abid gibi Türkçe isimler Kıbrıs Ermenileri'nce şahıs adı olarak kullanıldı.

²¹ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 264.

tarafından emildiğini söylemişti.²² Lefkoşa şehri dışında, kırsal alanlarda Ermeniler'in yaşadığı konusunda kanıtların bulunmadığını söylemişti.²³ 1623-1643 yılları arasında, Lefkoşa şehri hariç, adanın diğer şehirlerinin nüfusunun düştüğünü, Lefkoşa şehrinin gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı bir şehir haline geldiğini, şehirde on tane gayrimüslim mahallesi bulunduğunu, bunlardan en büyüğünün de iki yüz yirmi vergi nüfusu ile *Terbiyodi* adındaki Ermeni mahallesi olduğunu ifade etmişti.²⁴ Kıbrıs'a ait ilk Osmanlı belgeleri bu bilgi ve yorumları genel olarak doğrulamaktadır. Bu bağlamda, Kıbrıslı tarihçi Papadopoulos'un yaklaşımı ve verdiği bilgiler ise önyargılıdır. O, özellikle Türkleri kastederek, Osmanlı yönetiminin, adada yaşayan müslüman olmayan bütün cemaatler açısından 'çok kötü bir dönem' olduğunu Osmanlı belgelerini yeterince kullanmaksızın kanıtlamaya çalışmaktadır.²⁵

Osmanlı yönetimi süresince Kıbrıs Ermenileri'nin yeni yasal haklar elde ettikleri kolayca belgelenmektedir. Bunlardan biri, Ermeni papazlarının kendi manastır ve kiliselerinde açıkça dinsel ayinler yapmalarıydı. Böylece, Osmanlı hükümetlerince onlara kendi dilinde tapınma hakkı resmen sunulmuş oluyordu. İkincisi, kendi özel iş ve sorunlarını cemaat içinde çözme hakkı tanındı. Kilise yöneticileri bu iş için görevlendirildiler. Zorunlu olmadıkça özel işlerini *Lefkoşa Şer'i Meclisi'ne* getirmemekteydiler. Kilisenin makam sırası ayarlanmış; Ermeni papazların atama, yükselme ve görevden çıkarılmaları, hukuken, önce Kıbrıs Ermeni papazına

²² Jennings, *Ottoman Cyprus*, 8.

²³ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 148.

²⁴ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 195. Bu mahallenin adı belgelerde *Tirebiyoti* olarak da geçmektedir.

²⁵ Papadopoulos'un Kıbrıs Ermenileri üzerine yaptığı yorum tek taraflıdır. Bilimsel olmaktan ziyade, Türk idaresini kötülemeye yöneliktir. O, Türk idaresi zamanında bütün dinsel cemaatlerin adada acı çektiklerini ve Türkler'in müslüman olmayanlara karşı uyguladığı dinsel asimilasyon ve yoğun ihtida politikasından dolayı, ada gayrimüslimlerinin yok edilmeye çalışıldığını kanıtlamaya çalışmaktadır: 'Asimilasyon ve yoğun ihtida Ermeni cemaatine de uygulandı. Osmanlı hakimiyetinin sonuna kadar yalnızca 174 sakiniyle Ermeni cemaati yokolma noktasına yaklaşıyordu. Nüfus sayımları zamanlarında cemaat Lefkoşa'da dinsel bir bölgeye (parish) düşürüldü. 34 sakini ve birkaç kaybolmuş üyesiyle, Girne bölgesinde bir manastır merkezi (*Saint Makar*) kalmıştı. Mamafih, Maruni ve Ermeni cemaatleri arasında bir ayırım yapılmalıdır. Maruniler tamamen kır insanları iken, Ermeniler temel olarak, şehirdiler. Bu gözlem en azından Son Frank ve Türk dönemlerinde görülebilir. Kıbrıs Ermeni cemaati de kırsal yerleşim kökenlidir. Venedik idaresinin son yıllarında üç Ermeni köyü, Kornokipos, Platani ve Spatharico rapor edilmiştir. Türk hakimiyeti boyunca Ermeni cemaatini etkileyen dinsel asimilasyon muamelesi bu köylerin gerçek etnik statüsünün değişmesiyle betimlenmiştir. İlk iki köy Türk köyü, diğeri Rum köyüdür. Temel olarak şehirli bir cemaat olan Ermeni cemaati tarihi olaylardan acı çekmiş, Lefkoşa ve Mağusa onlardan etkilenmiştir. Osmanlı Türkleri'nin 1570'de Kıbrıs'ı fethetmesi Ermeni cemaatine 'ölmüçül bir darbe' indirmiş ve sonraki asimilasyon muamelesi söylenen Ermeni kırsal nüfusunu düşüş sürecine sokmuştur' (*Social and Historical Data*, 87-88).

(*merhasa*), sonra İstanbul Ermeni patriğine bırakıldı. Adada köy papazları ve *karabaşlar* cemaat içindeki yerel sorunları çözmekle görevlendirildiler. Onlar, aile geleneklerini hukuken koruma hakkına sahiptiler. Ermeni köy papazlarının evlilik işlemini (*akd-i nikâh*) yapmalarına hukuken izin verildi. Evlenme ve boşanma gibi aile hukukunu temelden ilgilendiren konularda öncelikle Ermeni papazları yetkili kılındı. Eğer papazlar sorunu çözemezlerse, sorun, Lefkoşa Şer'i Meclisi'ne taşınabilirdi. Diğer önemli yasal bir hak da varissiz ölen Ermeniler'in geride bıraktıkları eşyaların (*tereke/ muhalledât*) devlet hazinesine değil, Ermeni kilisesine kalmasıydı.²⁶ Özellikle papazların biriktirdiği mal ve paralar, *beytulmâl nâzir*²⁷, *kassâm* ve *örf taifesi* gibi adada *tereke* toplamakla görevli Osmanlı yöneticilerince devlet hazinesi için alınamazdı. Başta İstanbul Ermeni patriği olmak üzere adada görevli merhasaların görevlerinden biri Osmanlı yönetimi zararına çalışan Ermeni din adamlarını uyararak ve cezalandırmaktı. Böylelikle, kuramsal olarak, cemaat üzerinde denetim İstanbul'dan sağlanmış oluyordu.

Ermenilerin vasiyetleri Osmanlı yöneticilerince resmen kabul ediliyor ve uygulanıyordu.²⁸ Cemaat içinde *vasiyet* konusunda herhangi bir anlaşmazlığa düşüldüğünde, Lefkoşa Şer'i Mahkemesi, iki tane Ermeni'nin, kadın ya da erkek, tanıklığını resmen kabul ediyordu.²⁹ Bunlara ek olarak, bağ, bahçe, çiftlik, tarla, değirmen, ayazma (*pınar*), bina, manastır, ev, dükkan gibi Kıbrıs Ermeni kilisesine vakfedilmiş her türlü eşya ve davarı Ermeni papazlar kullanım hakkını elde etmişlerdi.³⁰ Böylelikle, onlara adada mal edinme hakkı verilmiş oluyordu.

Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında az sayıda Kıbrıs Ermenisi, sekiz Ermeni, adada para alış verişine uğraşmaktaydı. Ada Ermenileri ticaret yapmak için, özellikle ipek ticareti (*kazzâzlık*), müslümanlardan ve kendi cemaatlerinden düşük miktarlarda borç para aldılar. Bir Ermeni erkeğine borç para verenlerden biri de, bir müslüman kadındı. Örneğin, Fatma Hatun, vekili Ömer Ağa aracılığıyla Ermeni Parsun'a 6.160 akça borç para vermişti.³¹ İshak bin Salih isimli bir müslüman erkek, Abdi v.eled Selman isimli Ermeniye,³² Mehmed bin Abdullah bir müslüman, Allahverdi isimli Ermeni'ye,³³ Mustafa Beşe isimli bir asker, İlyas isimli bir Ermeniye,³⁴ Hacı Keyvan

²⁶ *Lefkoşa Sicili* 17, 31-32; karşılaştır: *Lefkoşa Sicili* 17, 65.

²⁷ Bu Osmanlı görevlisi üzerine daha fazla bilgi için bkz. M. Akif Erdoğan, 'Osmanlı Kıbrıs'nda Önemli Bir Görevli: Beytulmâl-ı Hassa ve Amme Emni', 14. CİEPO, İzmir, 18-22 Eylül 2000, (basılmamış bildiri).

²⁸ *Lefkoşa Sicili* 17, 65 (sâir Ermeni zimmîlerinin kendi ayin-i bâtılları üzere kiliseleri fukarâsına ve patrik ve merhasiyye her ne vasiyyet ederler ise makbul olup Ermeni şahidleri ile şer'le istima oluna).

²⁹ *Lefkoşa Sicili* 3, 121. Ermeniler, mahkemede, 'ayin-i bâtılları' üzere yemin ediyorlardı.

³⁰ *Lefkoşa Sicili* 17, 65.

³¹ *Lefkoşa Sicili* 3, 1.

³² *Lefkoşa Sicili* 3, 153.

³³ *Lefkoşa Sicili* 3, 127.

bin Abdullah isimli bir müslüman, Murad bin Kazzaz isimli bir Ermeniye,³⁵ borç para vermişlerdi. Muhtemelen Rumlaşmış bir Ermeni olan Behne veled-i Petro, Parsun isimli bir Ermeni'ye dokuz gurus vermiş ve miktarı Lefkoşa Mahkemesi'nde tescil ettirmişti.³⁶ Bu ticari sözleşmeler içinde *nefse kefalet*, yani ölümü durumunda bütün hukuki sorumluklarını yüklenme, örnekleri de vardır. Murad isimli bir Ermeni, Yakup isimli Ermeni'nin nefesine kefil olmuştu. Elif bint Abdi Hatun isimli bir müslüman kadın, Karagöz isimli Ermeni'nin nefsi için resmen kefil olmuştu.³⁷ Osmanlı hukukuna göre Ermeni kadınları ve erkekleri borç verdikleri parayı geri alabilmek ya da haksız olarak kendilerinden para alınmasını önlemek için resmen Lefkoşa Mahkemesi'ne başvurmuşlardı. Adada, Müslümanlar (*Türkler*) ile Ermeniler ve Ermeniler ile Ermeniler arasında bu türden davalar olmuştu. Bir Ermeni kadın, bir Ermeni erkeğini borç para yüzünden Lefkoşa Şer'i Mahkemesi'nde dava etmişti. Bir Ermeni erkeği, Ermeni kilisesi mütevellisini, bir Ermeni erkek başka bir Ermeni erkeğini; bir müslüman erkek, bir Ermeni erkeğini ve nihayet bir Ermeni erkek bir müslüman erkeği borç yüzünden Lefkoşa Mahkemesi'ne vermişti.³⁸ Farklı dinlere ya da aynı dinle bağlantılı olmak, borç paranın tahsilinde hukuken bir engel değildi. Örneğin, Mart 1634'de, Altın isimli bir Ermeni kadın, kocası Murad isimli Ermeni'den verdiği parayı alabilmek için Lefkoşa Mahkemesi'ne başvurmuştu. Bir müslüman erkek ve iki müslüman kadın davada şahit (*li-ecli's-şehâde*) olmuşlardı.³⁹ Ermenilerin, Ermeni kilisesinden borç para alıp verdikleri de belgenebiliyor. Onlar Terbiyoti mahallesindeki kilise⁴⁰ mütevellisinden borç para alabilirlerdi. Nitekim, böyle bir dava mahkemede görüldü⁴¹

³⁴ *Lefkoşa Sicili 3, 124.*

³⁵ *Lefkoşa Sicili 3, 51.*

³⁶ *Lefkoşa Sicili 3, 16.*

³⁷ *Lefkoşa Sicili 3, 33.*

³⁸ *Lefkoşa Sicili 4, 130.*

³⁹ *Lefkoşa Sicili 4, 9.*

⁴⁰ Onyedinci yüzyıl başlarında Lefkoşa'da kale içinde yer alan Ermeni mahallesinde Tartuza isimli bir kilise vardı. M. Akif Erdoğan 'Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus From the Evkaf Archives in Nicosia City (February 1606- March 1609), *Epetirida*, XXV, Lefkoşa, 1999, 134. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Girne'de bir Ermeni manastırı vardı. 1831 nüfus sayımı'nda bu manastırda yaşayanlar (on dört erkek Ermeni) sayılmıştı. M. Akif Erdoğan, 'Kıbrıs Adasının 1831 Tarihli Nüfus Sayımı', *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, İzmir 1997, 85. Karşıla: *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000, 95, 111, 183. Şimdi, Kıbrıs'ta dört Ermenice gazete basılıyor: *Degekatou*, *Kyprahay Degekatou*, *Artsakang* ve *Paros*. Lefkoşa, Limasol ve Larnaka'da yaklaşık 2.000 Ermeni yaşıyor. Limasol'da 250 Ermeni vardır. Kendi kiliselerinde dinsel törenler yapıyorlar. Adı: *Sourp Kevork*. Lefkoşa'da bulunan Ermeni kilisesi *Sourp Astvatsatsin* ise 1963 yılında yapılmıştır. Adada bulunan Ermeni manastırları *Makara* ve *Kantsvor*'du. Lefkoşa'da *Melkonian* Ermeni Enstitüsü bulunuyor.

⁴¹ *Lefkoşa Sicili 3, 3, 26.*

Ermeni kadın ve erkekleri adada ev satın alabilirler ve bu taşınmazları istedikleri kişilere satabilirlerdi. Kanunen onlara mülk edinme ve onu kullanma hakkı verilmişti. Onlar sadece Kıbrıs adasında bulunan evlerini değil, Anadolu'da da bulunan evlerini de geçer değerine (*rayiç*) satabilmekteydiler. Örneğin, bir Ermeni, Sivrihisar'daki evini, başka bir Ermeniye, Lefkoşa Meclisi'nde resmen satmıştır.⁴² Yine, Asmin isimli bir Ermeni erkeği, Adana'daki evini Yunus isimli Ermeniye Lefkoşa'da satmıştır.⁴³ Ermeniler evlerini müslümanlara satabilirlerdi. Derviş isimli bir Ermeni, Mustafa ağa isimli bir müslümana Lefkoşa'daki evini satmıştır.⁴⁴ Bunun tam zıttı örnekler de vardı. Bir Ermeni kadın, Mehmed isimli bir müslümanın Lefkoşa'daki evini satın almıştı.⁴⁵ Hukuken Ermeniler açısından mal ve mülk edinmenin mümkün olduğu açıktır. İstedikleri kişilere bunu devredebilmekte ya da satabilmekteydiler. Bu bağlamda, bir noktayı da belirtmeliyim: Lefkoşa'da bulunan Ermeni evleri mimari olarak diğer dinsel cemaatlerin evlerinden farklı değildi. Genellikle, evin önünde geniş bir alan (*havlu*), alanın bir kenarında ya da binaya bitişik bir üzüm asma, ev önünde meyveli ve meyvesiz ağaçlar (*eşcâr-ı müsmire* ve *eşcâr-ı gayrimüsmire*), bazen bahçede kuyu ya da tatlı su kaynağı, sundurma ve odalardan oluşmaktaydı. Bunlar, çoğunlukla iki katlı (*tahtanî* ve *fevkanî*) taş binalardı.

Lefkoşa Şer'i Meclisi'nin görevlerinden biri, müslüman olsun veya olmasın, adada aile yapısını korumaktı. Özellikle annesi veya babası ölmüş, korumasız kalmış çocuklara bakmak, onların mal ve mülklerini korumak, onların sağlıklı şartlar ve ahlakî ölçüler içinde onurlarıyla büyümelerini sağlamaktı. Nitekim, incelediğim belgeler içinde bu bilgiyi onaylayan iki örnek bulunabilir. Birinde Turfanda isimli bir Ermeni kızın vasisi Boğur isimli bir Ermeni ölmüş; onun yerine Dona isimli bir Ermeni kadın Şer'i Meclis tarafından ona *vasiye* atanmıştır.⁴⁶ Diğerinde, Tokani isimli bir Ermeni kıza, Hazım isimli bir Ermeni erkeği *vasi* atanmıştır. Ancak, suiniyeti görüldüğünden daha sonra onun yerine Meryem isimli bir Ermeni kadın vasi atanmıştır.⁴⁷ Şer'i Meclis'in bu uygulamaları yetim gayrimüslimlerin mallarının devletçe koruma altına alınmaya çalışıldığının açık bir göstergesidir. Nitekim, bu bağlamda, nafaka ve giyim kuşam ücreti (*kisve baha*) için açılan davalar da bu gelenek ve uygulamaya örnek gösterilebilir. Boşanmış Ermeni ailelerin çocuklarına Şer'i Mahkeme nafaka tayin ediyor ve bunun düzenli olarak çocukların vasisine ödenmesini sağlamaya çalışıyordu. Ada yaşayan diğer kadınlar gibi Ermeni kadınları da özellikle Lefkoşa şehrindkiler barınma sıkıntısı içindeydiler. O yıllarda ev sıkıntısı adada genel

⁴² *Lefkoşa Sicili* 4, 9.

⁴³ *Lefkoşa Sicili* 3, 26.

⁴⁴ *Lefkoşa Sicili* 3, 3.

⁴⁵ *Lefkoşa Sicili* 7, 57-58.

⁴⁶ *Lefkoşa Sicili* 4, 51.

⁴⁷ M. Akif Erdoğan 'Osmanlı Kıbrısı'nda Kadınlar (1580-1640)', *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, İstanbul Üniversitesi, Tarih Araştırma Merkezi, 25-26 Mayıs 1998, Bildiriler, İstanbul, 2000, 161-164.

bir sorun idi. Onların birkaçı resmen İslam dinine geçmişlerdi. İslam dinine geçmelerinin asıl nedenlerinden biri kocalarıyla olan geçimsizlikleri; diğeri de barınma sıkıntısı çekmeleri idi.

Lefkoşa mahkemesi tutanaklarında, bir İslam ve Osmanlı geleneği olarak, Lefkoşa kadısı başta olmak üzere, bütün mahkeme personelinin Kıbrıs Ermenileri'ne karşı kanunsuz ya da önyargılı davranışları önlemek için, yerel yöneticiler ve adanın ileri gelenlerinin davalarda mahkeme salonunda, dinleyici ve denetleyici (*şuhûdü'l-hâl*) olarak buldukları görülür.⁴⁸ Resmi muamalenin tamamlanabilmesi için en az iki müslüman hür erkeğin dava sırasında mahkeme binasında davayı dinlemesi, dava gidişatını gözetlemesi gerekiyordu. Lefkoşa Mahkemesi'ne intikal etmiş Ermeniler ile ilgili davalarda, en az iki müslüman erkek dinleyici ve denetleyici olarak mahkemede bulunmuşlardı. Bunun amacı, Lefkoşa kadısının normal muamele dışında farklı ve kanunsuz bir uygulama yaparak davacı ya da davalı Ermeniler zararına karar vermesini engellemektir. Nadir olarak Ermeni erkekleri de davalarda denetleyici, dinleyici ve gözetleyici olarak bulunmuşlardı. Yerel yöneticiler ve ileri gelenler dışında, ada dışından Halep ve Afyon gibi adaya uzak Osmanlı şehirlerinden adaya gelen ve mahkemede tanık olarak dinlenen ve isimleri tutanağa yazılmış hür müslüman erkekler vardı.

Müslüman olmayanlarla ilgili davalarda, Ermeniler dahil, davada Lefkoşa mahkemesinde hazır bulunanlar arasında bir tane mahkeme tercümanı da vardı. Eğer mahkeme personeli, davalı ile davacı arasında bir dil sorunu ortaya çıkarsa, kadı, hemen mahkeme tercümanı aracılığıyla bu sorunu çözebilirdi. Mahkeme tercümanın adının yazılı olduğu en az iki tane Ermeniler ile ilgili dava tutanağı elimizdedir. Mahkeme tercümanının ismini, Ermeniler arasındaki bir istikraz davasında; diğesinde de misafirlik için adaya gelmiş bir Ermeni'nin üzerinde devlet malını bulundurduğu gerekçesiyle hazırlanmış mahkemeye çağrı tutanağında, görmekteyiz. Mahkeme tercümanı adanın Osmanlı Türkçesi konuşamayan ve müslüman olmayan tebaası için aynı görevi yapmaktaydı.⁴⁹

Mahkemenin düzgün ve kanunlara uygun işleyip işlemediğini denetlemek amacıyla yerel görevliler kadı üzerinde bir denetim kurmuşlardı. Bunların başında şehrin güvenliğinden sorumlu olan subaşılardan, askeri konuları görüşen Kıbrıs Divanı'nda görevli çavuşlar, İstanbul'dan gönderilmiş çavuşlar, mahkemenin ayak hizmetlerine bakan *çukadâr*,⁵⁰ ilgililerin mahkemede bulunmalarını sağlayan

⁴⁸ Kayseri sicillerindeki *şuhûdü'l-hâl* üzerine bkz. Ronald C. Jennings, 'Limitations of the Judicial Powers of the Kadı in 17th C. Ottoman Kayseri', *Studia Islamica*, XLVIII, 1979, 161-163.

⁴⁹ Jennings, *Ottoman Cyprus*, 139.

⁵⁰ *Çukadâr*, muhızlılar gibi, mahkeme memurlarından biriydi. Kayseri Sicilleri'nde mahkeme görevlilerinin hukukun uygulanması hakkındaki işlevleri üzerine çok az bilgi verilmektedir. *Çukadâr*, muhızlıdan farklı olmayabilir. Sayıca muhızlıdan daha azdı ve Kayseri sicillerinde

muhzırlar ve *muzhırbaşı*, mahkeme yazıcısı, mahkeme personelini ve binasını koruyan *yasakçı*, deniz askerlerinin komutanı olan *azaplar ağası*, *râcil* gibi yerel askerler gelmekteydi. Bunlara ek olarak, *molla*, *hacı*, *halife*, *efendi*, *bey*, *seyyid*, *beşe*, *efendi*, *halife*, *kethuda* gibi ünvanları açıkça kullanan, dürüstlük ve dindarlıklarıyla tanınmış müslüman erkekler de bulunmaktaydı. Bütün bu askeri ve sivil denetçiler, Ermenilere karşı olası önyargılı ya da kanunsuz bir davranışı engellemek için mahkeme salonunda hazır bulunmuşlardı.

Sonuç olarak, Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarında Lefkoşa şehrinde ticaretle, özellikle ipek ticaretiyle, uğraşan az sayıda Ermeni vardı. Bunlar Osmanlı yönetimi öncesinden beri adada bulunuyorlardı, ve fetihden sonra, önce Anadolu yarımadasından özellikle Orta ve Batı Anadolu'dan, yani Niğde, Kütahya, Afyon, Bilecik ve Lefke şehirlerinden, daha sonra da İran'dan, Ermeniler adaya göçtüler ve ipek ticaretini yapmaya devam ettiler. Osmanlı hükümetleri Ermeni kilisesinin adada daha da teşkilatlanmasına ve zenginleşmesine, *zimmîlere* sağladığı yasal haklar çerçevesinde, özellikle Ortodoks oldukları için izin verdiler ve desteklediler.

---

az sözedilir. 1610'da dört, 1608'de üç çukadardan sözedilir. Çukadar, bir mahkumu kanuna uymadığı ve kaçtığı için kaleye teslim etmişti. Çukadar, bir kervandan eşyalar gasbettiği için bir çavuşu mahkemeye ihzar etmişti, ama çavuş gelmeyi reddetmişti. Çukadar, naib ve bölükbaşına refakat ederdi. Çukadar Ebubekir beşe, sancakbeyini duruşmaya katılmak için mahkemeye getirmekle görevlendirilmişti. Diğer bir çukadar kölesine saldırdığı gerekçesiyle suçlanan köle sahibini mahkemeye çağırarak görevlendirildi. Bir çukadar, çalınan bir atı mahkemeye teslim etmişti. Başka birine bir borcun ödeme süresini ayarladı. Bir çukadar da evlilik şartlarına şahit olmuştu. Bkz. Ronald C. Jennings, 'Kadı, Court, And Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri', *Studia Islamica*, XLVIII, 1978, 154-155.

BİBLİYOGRAFYA

- BIYIK, Ömer (1995), *Lefkoşa'nın 4 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1043-1045)*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İzmir.
- BRAUDEL, Fernand (1982), *The Wheels of Commerce, Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, volume 2, Fransızca'dan İngilizce'ye çev. Siân Reynolds.
- CAHEN, Cl., J. DENY, M. CANARD (1960), *Arminiye, EP²*, Leiden.
- COUREAS, Nicholas (1999), 'Commercial Relations Between Cyprus and Florence in the Fourteenth Century', *Epetirida*, XXV, Lefkoşa.
- DURMUŞ, Mehmet Ali (1997), *Hicri 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ERDOĞRU, M. Akif (1993), 'Kıbrıs'ın Türkler tarafından Fethi ve İlk İskan Teşebbüsü (1570-1571)', *Kıbrıs'ın Dünün-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Gazimağusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991, Ankara.
- ERDOĞRU, M. Akif (1999) 'Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus From the Evkaf Archives in Nicosia City (February 1606- March 1609)', *Epetirida*, XXV, Lefkoşa.
- ERDOĞRU, M. Akif (2000) 'Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)', *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, 25-26 Mayıs 1998, Bildiriler, İstanbul.
- GÖKÇE, Turan (1999) '1572-73 Yıllarında Kıbrıs'ta İskan Edilmek Üzere Karaman ve Rum Vilayetlerinden Sürülen Aileler', *TDİD*, III, İzmir.
- JENNINGS, Ronald C. (1978) 'Kadı, Court, And Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri', *Stydia Islamica*, XLVIII.
- JENNINGS, Ronald C. (1979), 'Limitations of the Judicial Powers of the Kadı in 17th C. Ottoman Kayseri', *Stydia Islamica*, XLVIII, 1979
- JENNINGS, Ronald (1986), 'The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to The Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572', *JTS*, 10.
- JENNINGS, Ronald C. (1993), *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York.
- LUKE, Sir Harry (1989), *Cyprus Under The Turks 1571-1878*, Londra.

M. Akif Erdoğan

NORWICH, John Julius (1983), *A History of Venice*, London.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları) (2000), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

ÖZKUL, Ali Efdal (1995), *Leşkoşa'nın 4 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1043-1045)*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İzmir.

ÖZKUL, Ali Efdal (1998), *Leşkoşa'nın 17 Numaralı Şer'iyeye Mahkeme Sicili (H. 1157-1161 M. 1744-1748)*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

PAPADOPOULLAS, Theodore (1965), *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Nicosia.

TURAN, Şerafettin (1990), *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul 1990.

Prof. Dr. M. Akif Erdoğan